

Εικ. 117. (Πάνω αριστερά.) Η Αθηνά του μαρμαρίνου αστάματος του παλιού ναού της θεάς στην αθηναϊκή ακρόπολη. Η Αθηνά έχει ήδη αρχίσει να επικονιάζεται πάνοπλη με τα συμβολικά όπλα (στέλε με κρόνος και λόφος), εξακολουθεί όμως να κρατάει την εντύπωση πως κινείται βρισκόμενη στα πόδια της αϊγίδας, ένα από τα οποία η ίδια το προβάλλει κατά του αντιπάλου της γίγαντα.

Εικ. 118. (Πάνω δεξιά.) Η Αθηνά σε μελανόμορφο αγγείο του μουσείου της Ρουεν τρομοκρατεί το γίγαντα Εγκλαύδο με τα εφόδια της αϊγίδας, προτού τον χτυτήσει με το δόρυ. Ο αϊγός, το ιερό πουλί του Δία, συμπαρατίσσει σ' άλλους τους θεούς που μετέχουν στη γιγαντομαχία, κληρονομούσα όμως στην Αθηνά βρίσκεται η γλαύκα, το δικό της ιερό πουλί.

Εικ. 119. (Κάτω.) Η γλαύκα σε αθηναϊκό νομίσματα, το οποίο στην άλλη πλευρά φέρουν προτομή της Αθηνάς. Το πρώτο του κρόνου του αιώνα, το δεύτερο ανάμ αργυρίτερο.

μπορούσε να είναι ευθός από την αρχή ήμια. Ήλιοι θεοί ήταν ακόμη ακατανόητοι. Η πληροφορία πως για τον εξευμενισμό της Αθηνάς απαιτούνταν στην αρχή και ανθρωποθυσίες μαρτυρεί την αυστηρότητα της λατρείας της¹. Στα προχωρημένα όμως ιστορικά χρόνια η θεά κάλυψε (εξαιτίας της προθυμίας της για συμπαράσταση) τις περισσότερες ανάγκες της ζωής. Ως πολεμική θεά την επικαλούνταν για τη νίκη². Ως θεά της υγείας τιμήθηκε σύμφωνα με

1. Β. Παρφέρι. Πίρι εγκρατικός 2, 36: «Θέτω και ἴν Αποδινκίε τή κατά Σαρῖον τῆ Ἀθηνῶν κατ' ἑνος παρθένος, νῦν δὲ Πλεροός. Καί γα τῆ Σακρινῆς τῆς Κύπρου εἰσῆς αναστρέο ο ἴδιος, σ.π. 2, 34, πως σ' ἑνα ἕμνος αφιερωμένο στην Ἄγλαυρο και στην Αθηνά γίνονται θεοῖς ανθρώπου. Η ποινή εἰβάλλου που είχε επιβληθεί στους λάκρους για την αθεματομοχίαν του λακρού Αίαντα με την Καροένδρα μέσα στο ιερό της Αθηνῶν

τον ἴλιου ήσαν να εξευμενίζον τη θεά επί χίλια χρόνια στέλλοντας ἑνα παρθένους να υπηρετούν τη θεά ως ἱερείες «κακορμήτων, μοναχικών καὶ ἀνοικόντων» (Σχολ. του Τίτου στο Λυκόφω, 114).

2. Στο ναό της Αθηνῶν-Νίκης της αθηναϊκῆς ἀκρόπολης βεβαιώθηκε στον κόρνο, όπου ο ναός είναι χτισμένος, στο βαθύτερο μέρος της επίσησης, καθαρά χρώμα λατρείας, γιατί

την αρχή «ο τρώσας και ιάσεται», αφού δηλαδή ως πολεμική θεά μπορούσε να σκοτώνει και να τροφοδοτεί τον Άδη με πλήθος νέων κατοίκων, μπορούσε και να φείδεται εκείνων που ήθελε ή κλαυτότερα να σώζει όποιον ήθελε: έτσι π.χ. τον δραστήριο τεχνίτη που εργαζόταν στο χτίσιμο των προκυλίων στην ακρόπολη των Αθηνών και τραυματίστηκε σοβαρά όταν έπεσε από ψηλά, τον έσωσε η Αθηνά, αν και οι γιατροί πίστευαν πως δεν θα ζούσε. Ο Πλούταρχος λέει πως ο ίδιος ο Περικλής είχε φροντίσει τότε να στηθεί άγαλμα της «Αθηνάς Ύγιαιας» κοντά σε παλαιότερο βωμό της, πάνω στην ακρόπολη (Περικλ. 13)¹. Και της βλάσσης της προστάτρια έγινε η Αθηνά, κατά τη συνήθεια και άλλων θεοτήτων του κάτω κόσμου, οι οποίες από εκεί έστελναν στους ανθρώπους τους καρπούς της γης (ο Ποσειδών ως φυλάμιος, ο Άδης ως Πλούτων). Στην Αθήνα, η οποία καυχώνταν ως το λίκνο της λατρείας της Αθηνάς, η θεά τιμήθηκε ακόμη και ως προστάτρια της δεξιοτεχνίας (ως εργάνη), αλλά ιδίως της δημόσιας ζωής ως πολιιάς ή απατουρία ή αρχηγέτις (το άγαλμα που την παρίστανε ως «αρχηγέτιν» κρατούσε γλαύκα στο χέρι, Σχόλ. στους Όρνιθες του Αριστοφάνη 515, μια αμυδρή ανάμνηση ενός απομακρυσμένου παρελθόντος).

Έτσι μια παλιά υποχθόνια βασίλισσα, μια «μεδέουσα» ή «μεδέουσα» του κάτω κόσμου, πρόρεσε να πάρει την πρώτη θέση στην επιφανέστερη ελληνική πόλη, ώστε το Ψήφισμα που πρότεινε ο Θεμιστοκλής κατά την εισβολή των περσών ρητά να παροτρύνει ολόκληρη την πόλη να την εμπιστευθούν σ' αυτή: «τήν πόλιν παρακαταθέσθαι τῇ Ἀθηναίᾳ, τῇ ἀθηναίων μεδεούσῃ» (Πλουτ. Θεμιστ. 10).

Ο Ζεὺς είχε επίσης ισχυρούς δεσμούς με τον κάτω κόσμο. Σαφή ίχνη άφησαν οι δεσμοί αυτοί στις δικές του λατρείες των ιστορικών χρόνων, ιδίως των πρωιμότερων. Επειδή κατά τη διάρκεια των υπομυκηναϊκών και των πρωτογεωμετρικών χρόνων (στην κατεξοχήν μυθολογική εποχή) ξεχώρισε ως ο ύψιστος θεός του ουρανού, μπορούμε να υποθέσουμε πως και στα μυκηναϊκά χρόνια ήταν ο μόνος από τους μεγάλους θεούς που συνδέονταν με τις καιρικές μεταβολές (τη βροχή, το χιόνι και την αιθάλη)· η υπόθεση ενισχύεται και από το κυριώτερο έμβλημά του των ιστορικών χρόνων που ήταν ο κεραυνός.

Τόσο ως χθόνιος όσο και ως ουράνιος ο Ζεὺς ήταν στα παλαιότερα χρόνια αωστήρδς και δυσεξιλέωτος θεός. Αναφέρονται ανθρωποθυσίες για τον εξευμενισμό του, ενώ τα ιερά του ήταν συνήθως άβατα. Μόνο στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια η λατρεία του έγινε πομπική και επιδειχτική.

Με την προσωνομία «λαφύστιος» ο χθόνιος Ζεὺς λατρεύτηκε από μινυακά και αχαϊκά φύλα στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία. Ο Ηρόδοτος αναφέρει για τα 480 π.Χ. άλσος του λαφύστιου Δία στην Ἄλο της φθιωτικής Αχαΐας. Κατά την τοπική παράδοση, ο βασιλιάς Αθάμας είχε σχεδιάσει σ' αυτό τη θυσία του Φρίξου. Περνώντας από εκεί ο Ξέρξης, κατά την κάθοδό του προς τη νότια Ελλάδα, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη λατρεία και έμαθε πως ακόμα επί των ημερών του οι ντόπιοι δεν είχαν πάψει να θυσιάζουν εκεί τον εκάστοτε πρεσβύτερο του γένους των Αθαμαντιδών, αν έμπαινε στο τοπικό πρυτανείο. Ο Ξέρξης φοβήθηκε, όταν βρέθηκε μπροστά στο τέμενος, και ούτε ο ίδιος μπήκε μέσα, αλλά και από το στρατό απαίτησε να σεβαστεί το ιερό, καθώς και το σπίτι των απογόνων του Αθάμαντα (7,197). Καθέννας κυριευόταν από το θρησκευτικό αυτό δέος, όταν βρισκόταν κοντά στους χώρους λατρείας των θεών του κάτω κόσμου. Ο Ηρόδοτος δεν πολυπραγμαίνει για τη φύση του λαφύστιου Δία ούτε δικαιολογεί την αωστήρητῃ της λατρείας του. Η προσωνομία όμως «λαφύστιος» σημαίνει

βρέθηκε η «αχαΐα» που συνήθίζεται στο είδος αυτό της λατρείας, με[] με αρχαϊκά εἰκόλια, βλ. Γ. Ουκονόμο, Αρχ. Ερ. 1939 — 1941, 97 κκ.

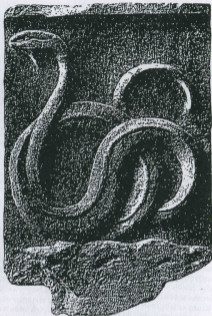
1. Ένας άλλος χθόνιος θεός και θεραπευτής, ο Ασκληπιός,

είχε πάρει, κατά τους μύθους, από την Αθηνά αίμα της Γοργόνας και χρησιμοποιούσε όσο είχε ρεόσει από τις αριστερές φλέβες της προς φθόνον ανθρώπων, ενώ το από τις δεξιές προς σωτηρίαν ανθρώπων» φράσσοντας ως το σημείο να ανασταίνει β' αυτό και νεκρούς (Απολλόδ. 3, 10, 3).

Εκ. 118. (Πάνα.) Ο Ζeus ως «ήγμων» ή «αυράτης» θεός, ως «επαγαθόνος» (του κάτω κόσμου) και ως «επίτης» (του πλάγιου) σε αγροκτηρία του Ιου κ.Χ. αιώνα.

Εκ. 118. (Σελίδα.) Αναθηματικό ανάγλυφο, ύψους περίπου 0,60 μέτρων, με εικόνα του μεγάλου γενναίου ετήσιου από ιερό του μελιχίου δία του Πικραίου (ήτοιου στο Βασιλείον). Η εγγραφή: «δία μελιχίου».

θεό «λαίμαργον ή σαχόρταγον», όπως όλοι φαντάζονταν τον αβυσώπητο βασιλιά του κάτω κόσμου.¹

Στη βοιωτική Κορώνεια ο θεός αυτός, ταυτισμένος και εδώ με το Δία, είχε το ιερό του σε μικρή απόσταση έξω από την πόλη. Σκληρός και δυσειλέητος ο ίδιος, χρειάστηκε στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια να μοιραστεί το τέμενός του με τον Ηρακλή χάρονα που είχε κι αυτός ταυτιστεί με άλλον τοπικό θεό του κάτω κόσμου, γνωστόν με το ευφημιστικό όνομα Χάρων (χαρμάκος). Έτσι ο Ηρακλής χάρων έγινε δαιμονιας υποχθόνιος παρήγορος, ενώ ο λαφύστιος ήταν σκληρός και άτεγκτος. Με τον καιρό το παρά την Κορώνεια ιερό, το γνωστό ως Λαφύστιο (Πλουσ. 9, 34, 5), με περισσότερη προθυμία άρχισε να αποκαλείται χαρόπαιο.

Άλλο προσώνυμο του δία του κάτω κόσμου, γνωστό από την Ιλιάδα I 456 κκ., είναι

1. Λαφύστιος ήταν το τοπικό όνομα του δεικού αυτού βασιλιά. Τον ταύτισαν με τον Δία όσοι αναγνώρισαν και στο Δία παρόμοιο κριτήριον. Το θέμα λαφύστιος είναι πολύ συνηθισμένο από τον Όμηρο και ο' όλη την αρχαιότητα με την

έννοια του καταβροχθίζω λαίμαργα. Στην Ιλιάδα P 61 κκ. περιγράφεται άλλον δεικούτρος, άλλι πικραίων, ο οποίος κόβει πράτα με το κερατόν του δένειν το λαμό «φροσκαμένην» αελάδος και «έπειτα άρα και έρπειν πάντα λαφύστιον».

Εικ. 122. (Αριστερά.) 'Άλλο λίθινο αναθηματικό ανάγλυφο με συναρπαστική παράσταση του μεγάλου θεού του κάτω κόσμου Μελιχίου από τη μορφή μεγάλου Ξεσάνου (παρτίζομου με τον καταχθόνιο Δία). Μπροστά στην πελάρα μορφή απεικονίστηκε ομάδα σφριζόντων με γυναικεία εκκεφαλής. Το ανάθημα έγινε στο ίδιο ιερό του μελιχίου Δία του Πειραιά, όπου βρέθηκε μαζί με το προηγούμενο ανάγλυφο.

Εικ. 123. Το αριστερό μέρος αναθηματικού αναγλύφου με την επιγραφή «'Ηγήσθη Δίε μελιχίους, από την Κέρκυρα. Ο Ζεύς με σκήπτρο στο αριστερό χέρι, καθιστός οι βράχο, έρχεται χωρίς σφριζόντων στην κροταφώδη μηλιά, φέει ανάγλυφο στην κροσθα κλαυρά του βράχου. Άλλο προβάλλει το κεφάλι στην οπίσθια κλαυρά.

«καταχθόνιος». Ο Ζεύς καταχθόνιος εμφανίζεται στην Ιλιάδα (ό.π.) ως σύζυγος της αεθαινής Περσεφονείας (της φοβερής και εξίσου δυσσεβλήειτης θεάς Περσεφόνης, προελληνικής βασιλισσας του κάτω κόσμου).

Τον καταχθόνιον αυτόν Δία και τον Άδη συχνά τους ταύτιζαν και στα κλασσικά χρόνια: σ' ένα απόσπασμα από χαμένη τραγωδία του Ευριπίδη αναφέρεται προσφορά «χοής και πελώνου για το θεό του κάτω κόσμου είτε αυτός προτιμάει να ονομάζεται Ζεύς είτε αρσέκεται στο όνομα του Άδη (αχοήν κελάνον τε φέρω, Ζεύς εϊτ' Άϊδης όνομαζόμενος στέργεις»). Στην Κόρινθο ο Πασσανίας είδε τρία αγάλματα του Δία, στημένα ως ενιαίο ανάθημα, από τα οποία το ένα παριστάνει τον υποχθόνιο Δία, το άλλο τον κψιόνιο Δία και το τρίτο το έλεγαν ίσως «ανάλιον Δία (2, 2, 8). Η τριπλή αυτή υπόσταση του Δία φαίνεται καλύτερα σε μια σγγειογραφία του 5ου π.Χ. αιώνα (εικ. 120): Η πρώτη μορφή που κρατεί τον κεραυνό στραμμένον προς τα πάνω παριστάνει τον ουράνιο ή ολύμπιο Δία, η δεύτερη που έχει τον κεραυνό στραμμένον προς τα κάτω τον υποχθόνιον και η τρίτη που τον κρατεί οριζόντια παριστάνει τον επίγειο Δία, ο οποίος με την τριάνια που κρατεί στο άλλο χέρι είναι ο ενάλιος. Στο Άργος εξάλλου ο Πασσανίας είδε ένα αρχαιότροπο ξόανο του Δία, το οποίο είχε τρία μάτια, τα δυο στη φυσική τους θέση και το τρίτο στο μέτωπο. Ο Πασσανίας υποθέτει πως ο Δίος εμφανιζόταν αυτού ως ο μεγάλος κυβερνήτης των τριών αλήξεων, δηλ. του ουρανού, του υποχθόνιου βασιλείου και της θάλασσας (2, 24, 4): Ο Αισχύλος, ίκεί. 155, αποκαλεί το Δία «Ζήνα τών κεκμηκότων, πολυξενότατον» (που φιλοξενεί στο βασιλείο του το μεγάλο πλήθος των ανθρώπων που πέθαναν και πεθαίνουν) και ένα σχόλιο στον Κρατύλο του Πλάτωνα 402 ονομάζει πρώτα τον Ποσειδώνα και «Δία ενάλιον», όπως ο Αισχύλος (βλ. Πανο. 2, 24, 4), και έπειτα τον Άδη «Δία καταχθόνιον και Πλούτωνα» (βλ. Th. Ph. Howe, Zeus herkeios, Am. Journal of Arch. 1955, σελ. 287 κπ.).

Στα ιστορικά χρόνια, στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, ο «καταχθόνιος Ζεύς» της Ιλιάδας ήταν ένας από τους λεγόμενους «μελιχίους θεούς», δηλ. τους θεούς του κάτω κόσμου που με τη λατρεία μπορούσαν να εξευμενισθούν (για καθέναν ήταν παρήγορο να μπορεί να πλησιάζει τους φοβερώτερους θεούς ως «μελιχίους»). Σημαντικό ιερό του μελιχίου Δία υπήρχε στον Πειραιά, στην περιοχή της Ζέας. Σ' αυτό είχαν στηθεί τα αναθηματικά ανάγλυφα 121 και 122 (που από τον περασμένο αιώνα βρίσκονται στο Βερολίνο) στα 1903 πρώτα τα είχε χρησιμοποιήσει η J. Harrison για τη διάκριση του εολυμπιακού και του χθόνιου τελετουργικού (βλ. Proleg. to the study of gr. relig., σελ. 17 κπ.). Η πάνω από την παράσταση

του φιδιού επιγραφή «Δίη Μελίχλιω» του πρώτου ανάγλυφου είχε πείσει τη Harrison πως ο Zeus, ο πατέρας των θεών και των ανθρώπων, ήταν το ίδιο το μεγάλο φίδι (δ.π., σελ. 18). Προτιμότερη όμως είναι η υπόθεση πως το κελάριο φίδι ήταν αρχικά ανεξάρτητος δαίμονας του Άδη, ένα από τα κακά «δεινά πέλωρα» που είχε επίχρησι με το όνομα Μελίχλιω (μπορούσε δηλ. να εξημενωθεί, ενώ τα άλλα ήταν άτεγκτα και αμελίχια): είναι συναρπαστική η πίστη πως ένα ζώο υπερμεγέθους δρακοντόμορφου δαίμονα, όπως το ανάγλυφο 122 μπορούσε να δέχεται τους εκεί απεικονιζόμενους ευλαβείς αναβάτες και να ακούει τη δέσησή τους με ευμένεια. Σ' άλλες απεικονίσεις ο επιβλητικός αυτός Μελίχλιω μπορούσε να έχει το κανονικό μέγεθος φιδιού, η δόξαμή του όμως ήταν πάντα εξίσου θαυμαστή. Αυτός ταυτίστηκε με τον ανώτερο θεό του ελληνικού πανθέου, στον οποίο έδωσε το όνομά του. Ο ίδιος ο Zeus απεικονίζεται συχνά μαζί με το φίδι (εικ. 123).

Στη Βοιωτία, εκτός από το ευφημιστικό προσωνύμιό του «μελίχλιω», ο καταχθόνιος Zeus μπορούσε να φέρει το επίσης ευφημιστικό του ατροφάντιω, όπως στη Λεβαδιά, της οποίας το μαντείο ο Ετράβων ρητά το αποδίδει στο Δία τροφάντιο που ήταν θεός καλδβούλου (9, 414). Στο ιτόνιο της Κορώνειας, ως σύναος της Αθηνάς, δεν μπορούσε εκτίσης να είναι άτεγκτη ή ακοβήλου θεότητα.

Ουδέτερης σημασίας προσωνυμία έφερε ο υποχθόνιος Zeus σε ιερό του της περιοχής των Καρυών της Λακωνίας. Αποκαλούνταν «Zeus σκοτίας», δηλ. του σκότους. Το ιερό ήταν κοντά στους Ερμιές των ανθρώπων τριών επικρατειών (Αργολίδας, Λακωνίας και Αρκαδίας), μέσα σε άλσος δρυών¹. Ο Πausανίας 3, 10, 6 ρητά σημαίνει πως το όνομα «σκοτίας» είναι λατρευτική προσωνυμία του Δία και δεν οφείλεται στο «συνεχές των δένδρων θεός, καθιστός σε θρόνο, και αντίκρι του όρθια μια θεά, ίσως η Αλεξάνδρα, που πρέπει να ήταν η παρέδρός του» ανάμνηση τους απεικονίζεται φίδι που σημαίνει πως πρόκειται για ζεύγος υποχθόνιων θεοτήτων². Ο σεβάσμιος ένθρονος θεός ήταν ο Zeus αγαμέμων. Όταν η έννοια της προσωνυμίας εισοικιάστηκε, η λατρεία συνδέθηκε με τον επικό ήρωα, η οποία (ως λατρεία ήρωα) είχε χθόνιο χαρακτήρα, όπως και του Δία. Ο Γ' αμυκλιεύς που ταύτιζαν τον παρέδρό της Αλεξάνδρας με τον ήρωα Αγαμέμνονα, έδειχναν και τάφο του μέσα στο τέμενος³.

Η γλυπτική εικόνα της Κλυταιμίστρας που ήταν επίσημα γνωστή ως σύζυγός του, και τέλος η θεά Αλεξάνδρα (που η πραγματική της ταυτότητα είχε επισκοπιστεί) την ταύτισαν με την Κοσσάνδρα, την προφήτισσα κόρη του Πριάμου, που την είχε φέρει μαζί του ο Αγαμέμνων (Πaus., δ.π.)⁴.

1. Ιερά για τον εξεταστικό των θεών του ποταμού υπήρχαν στα εδάφη πολλών οικισμών, ακόμα όμως οι θεοί τους ανέξοτες διατηρούσαν και στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια το καλό ανεξοτό όνομά τους. Τα ιερά τους αποκαλούνταν συνήθως τα νεο-ελληνικά θεών, όπως το ανεξοτόνιο από την Πισσαρία έμ από τη λαοική εολιγική Μόσνια, όπου υπήρχε άλσος και βρυό, αφιερωμένα άδραστα στους θεούς ασπίς. Οι υποραρξίες γίνονταν τη νύχτα και ελελινο πριν ανατείλει ο ήλιος (10, 38, 8). Και τα ιερά των πιο ανεξοτόντων υποχθόνιων θεών, των Ερμιών, όπου η λατρεία αποκαλούνταν κρύσις από επίσημο γυναικείο χάρτι του αίστιο τακτοτικό ήταν τα ευφημιστικά άδραστα στην Ερμιών και στον Βερηνόνο (στην Αθήνα και στη Σικώνα αντίστοιχα, Πaus. 2, 11, 4), τον Βερηνόνο επίσης στην Αργολίδα (Αρχ. δελτ. 1968, 117 κ.), και τα ελελινοτάτα στο Άργος στην Επιτελιώνα, δηλ.

των θεών που απεικονίζονταν τα ελελινοτάτα (IG IV, 369 — 570), ΕΒΔ βλ. εισόδηξ 123 και 124.

2. Ανασκαφικές ευθέσεις του τόκου εφόρου Χ. Χρήστου στα Πρακτικά 1956, 211 κκ. 1960, 228 κκ. 1961, 177 κκ. Αρχ. δελτ. 1968, 101-102.

3. Διαιρησθήθηκε έτσι τοπική παράδοση πως ο Ατρεΐδης Αγαμέμνων από την αρχή είχε έμμε τον όρι τις Μυκήνες, όπως πίστευε ο Όμηρος και ο Λυσίαλος, αλλά τις Αρκόλες, και πως στις Αρκόλες επέστρεψε, μετά την κούση της Τροίας, μαζί με την Κοσσάνδρα. Την ελελινοτάτη παράδοση ακολουθεί ο Πίνδαρος, Πυθ. 11, 31 κκ.: «όθεν μὲν αὐτὸς ἦρας Ἀτρεΐδης ἴσεν, χρόνον ελασθὲν τὴν Ἀρκόλεα, μάντιν ἔθεσε κάρην. Ἡ εὐστασία τῆς λατρείας των Αρκελιών δεν αντιστοιχεί στην Ερμιών των ελελινοτάτων ηρώων και στα θεματορροίση σημαυτορροίση λατρείας με ομήριον τον ομήριον Αγαμέμνων και την

Στην Αθήνα ο Ζεύς του κάτω κόσμου τιμώνταν με την πιο μεγάλη από τις γιορτές που ήταν αφιερωμένες στον «πατέρα ανδρών τε θεών τε», δηλ. με τη Διόσια. Το ιερό του, όπως και των άλλων θεών του κάτω κόσμου, ήταν ίσως έξω από την πόλη (κοντά στην κοίτη του Ιλισού). Ο Ζεύς είχε και αυτού το επίθετο «μειλίχιος»¹. Η γιορτή παλαιότερα, όταν ήταν στην ακμή της, είχε χαρακτηριστά μελαγχολικά και απαιτούσε ολοκαυτώματα, έπρεπε δηλ. τα ζώα που θυσιάζονταν να αφήνονται να καούν ολόκληρα, ενώ για τους άλλους θεούς ένα μικρό μέρος του θύματος απανθρακωνόταν στο βωμό και το άλλο μοιραζόταν ψημένο στους παρευρισκόμενους, οι οποίοι το έτρωγαν, συχνά επί τόπου, μετέχοντας έτσι σε γάμια, μαζί με τους τιμωμένους θεούς. Οι παλιοί αθηναίοι πίστευαν πως αν κατά τη Διόσια φρόντιζαν αδολοκαυτείν Δίει μειλίχιον, σ' όλα τα έργα τους θα είχαν τη συμπαράσταση του θεού². Αργότερα και οι θυσίες των Διόσιων έχασαν την παλιά αυστηρότητα (γιατί συνοδεύονταν με φαγολόγια), αλλά και την ίδια τη γιορτή άρχισαν οι περισσότεροι να την παραμελούν.

Στην επίσημη θρησκεία η υποχθόνια μορφή του Δία διαρκώς παραμετριζόταν και εξαιρούνταν άλλες, λιγότερο μελαγχολικές όψεις του θεού, και πρώτα του «νέτιου», του «βωβριου», του ακμαίου που βοηθούσε την καρποφορία της γης και έδινε την ευκαιρία να τιμηθεί ο ίδιος ως «καρποδότης», ως «σπαρέρχης», ως «γεωργός» και ως «πλουτοδότης»³. Τα περισσότερα ιερά του ως θεού που μάζευε τα σύννεφα και εξαπέλυε τη βροχή φυσικό ήταν να ιδρύονται στις κορυφές των βουνών, οπότε ο Ζεύς έπαιρνε τα επίθετα «ακραίος», «επάκριος», «ακροφάος». Πομπές και δεήσεις στα ιερά του να φεληγηγέρη και νέτιου Δία γίνονταν ιδίως ότε περιόδιους μακροχρόνιας ανομβρίας. Η ανομβρία και η ξηρασία, όταν παρατεινόταν και απειλούσε την κοινότητα με λιμό, θεωρούνταν αποτέλεσμα της οργής του Δία, ο οποίος για να καμφθεί απαιτούσε παλαιότερα ανθρωποθυσίες. Υπήρχαν παραδόσεις για θυμαστούς ανθρώπους (άντρες, γυναίκες, παιδιά) που για να μην αποδεκατίζονται η πόλη τους από λιμό ή λιμό, σταλμένοι από οποιαδήποτε οργισμένη θεότητα, πρόσφεραν εκούσια τον αυτό τους, αν μάθαιναν πως με τη θυσία τους θα κατευναζόταν η οργή της θεότητας. Αυτοθυσία του είδους αυτού ζητούνταν ίσως στη φθιατική «Άλο από την οικογένεια των Αθαμαντιδών» (βλ. παρακ., σελ. 120), της οποίας ένα μέλος θυσιαζόταν στο λαφύστιο Δία, αν (εκούσια) έμπαινε στο πρυνάειο, για να βγει από εκεί στολισμένο για τη θυσία.

Στην ύστερη αρχαιότητα από τη λατρεία του Δία εξέλιξε η αυστηρότητα, ακόμα και όταν τον επικαλούνταν ως προστάτη του όρκου: το φημισμένο άγαλμα του «όρκιου Δία», το στημένο στο βουλευτήριο της Ολυμπίας που κρατούσε κερανό και στα δύο χέρια, μάταια προσπαθούσε να «τρομοκράτησει» (όπως νομίζει ο Πάυσανιός 5, 24, 9) τους άδικους ανθρώπους και τους εκδούρους. Γι' αυτό οι ηλείοι φρόντιζαν, όταν έβαζαν τους αθλητές και τους γυμναστές να ορκιστούν, αν και ο όρκος γινόταν μπροστά στο άγαλμα αυτό, να πατούν ταυτόχρονα και σε «τόμια» (γεννητικά όργανα) θυσιασθέντος κάπρου, πράγμα που ισοδυναμούσε με κατάρα

ομηρική Κασσάνδρα (αυτή μεσούσε να γίνει και έγινε και αλλοίθ), αλλά στον ταυισμό των δυο εικόνων ερρούσαν με τους παλιούς χρόνους θεούς Δία και Αλεξάνδρα. Ιερό της Αλεξάνδρας ο Πάυσανιός βρήκε και στη δύτικη Λακωνία (στην εκεί πόλη της Αίγυπτα), σπευδάνει όμως πως οι ντόπιοι χρησιμοποιούσαν γ' αυτή το όνομα Αλεξάνδρα κι όχι Κασσάνδρα (3, 26, 5).

1. Όσοι. 1, 126: «αίός έορτή μειλίχιος μεγίστη, έξυ τής κλίσεως».

2. Ηώς. «ιδίαια... και σκυθρωπός από τής έορτής, ήν έπειτλον μετά νινος στυγρότητος θύοντες».

3. Ο Απολλών, απαντιόμενος εκών καιρό από την Αθήνα (όταν «απολοθήτο» τον Κύρο στη Μιγά Ασία) και συνεχώς παρεμβάλλει τη θυσία για το Δία «μειλίχιον, κατάλαβε πως στην ολιγαρία αυτή ορειλών η οικονομική ένδεα και οι

έλλειψαντιζότητες που τον βρήκεν στη Λαμία». Όταν ένας γνωστός του μόνιτο τον συμβούλεγε «θέον άσπερ οίκοι και δλοκαυτείν», την επίσημη κώλια μίρα «βόστο και δλοκαυτείν χοίρους τή περίρ νόμο και εκκαλίσει». Και ο Ζενοφών βεβαιώνει στην Ανάβστη 7, 2, 1 — 6 πως εκούς μετά τη θυσία οι έσκαλίεις άρχισαν να παρακείμενοι, η μια μετά την άλλη, και όλα να εξελίσσονται ευσεβεία.

4. Έμβλημα του Δία που δίνει τον πλούτο με την καλλιέργεια της γης ήταν καί το φίλο, γιατί ο θεός ήταν χρόνιος και λεγόντις Ζεύς κτήσας. Μπορούσε να συλλετρείται με τη Δημήτρα: σ' ένα υπό του αττικού έθμου της Φιλίας, αφιερωμένο στη Δημήτρα σπηλαιόρα (που ανεδίει κλισίους κερκόσι) κέρχρη και βωμός του κτήσιου Δία (Πάυσ. 1, 21, 4). Ξηότερα όμως τιμώνταν ο θεός αυτός κνν τολς τιμειούς τών οίκώνων, δηλ. στις σπαισθήσεις, όπου στήνονταν και εικόνες του (Λενοερ. κτήσιος Ζεός).

για ξεκλήρισμα της γενιάς του επιόρκου (η βαριά, μαγικής καταγωγής, κατάρα τρομοκρατούσε περισσότερο τους ορκιζόμενους, παρά οι κερανοί του Δία)!

Στα ρωμαϊκά χρόνια επιβλητικοί ναοί, όπως του ολύμπιου Δία στην Αθήνα, αποτελούσαν απλό στολίδι της πόλης ή επίδειξη δεξιοτεχνίας αρχιτεκτόνων και πλαστών και δεν είχαν σημασία για τη λατρεία. Ξένοι από τη λατρεία ήταν και οι αγώνες της Ολυμπιάς, αν και είχαν ξεκινήσει ως ένα μέρος της λατρείας. Το ίδιο και οι προς τιμήν του μελευθέρου Δία θυσίες και αγώνες της Πλάταιας, τα φημισμένα Ελευθέρια που ήταν προορισμένα να διακονούν την ανάμνηση της οριστικής νίκης κατά των περσών στα 479 π.Χ. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και αγώνες και γιορτές διαφόρων πόλεων προς τιμήν του «σωτήρος Διός», καθώς και οι θυσίες που έκαναν πολιτικοί οργανισμοί προς τιμήν του προστάτη τους Δία, όπως η Αχαϊκή συμπολιτεία προς τιμήν του ομαγύριου Δία (βλ. παραρ., σελ. 112, σημ. 3).

Οι περσικοί πόλεμοι όμως είχαν βρει το ελληνικό πάνθεο στη χρυσή εποχή της ιστορίας του. Ιδεωδέστερες θεϊκές μορφές, κατάλληλες και άξιες να τιμηθούν με θερμή λατρεία, δεν γνώρισε ο τόπος ούτε στα προηγούμενα ούτε στα επόμενα χρόνια. Οι περισσότερες ήταν οι θεότητες του κάτω κόσμου ή απ' αυτές εξελιγμένες θεότητες της βλάστησης. Άλλες είχαν αρμονικά συνδυασμένη μια χθόνια και μια ουράνια υπόσταση υπό το ίδιο όνομα, αλλά με διαφορετικές επικλήσεις στη λατρεία. Στη λατρεία υπήρχαν μόνο αουστηροί θεοί και θεές, χωρίς τις ηθικές παρεκτροπές που τους απέδιδαν οι μύθοι και που στάθηκαν αφορμή να λείψι ο Ξενοφάνης για τους ομηρικούς θεούς πως έκαναν «όσα παρ' ανθρωποποιούν ουδέβια και ψόγος εστίν». Τα «ουδέβια» και οι αξιολογούμενες θεϊκές πράξεις ή η μείωση του κύρους των θεών χάριν των ηρώων (βλ. σελ. 74) ήταν ευρήματα ποιητικά, διωσκειαστικά για τους επικόλαιους ιπποκόους κύκλους, στους οποίους το έπος απευθυνόταν, ξένα όμως από τη λατρεία. Γνήσιοι και αουστηροί ηθικό περιεχόμενο απόχτησαν οι θεοί στα αρχαϊκά χρόνια (βλ. σελ. 81 κπ.).

Από τους μεγάλους θεούς μνημονεύθηκαν παραπάνω ο Ποσειδών, η Αθηνά και ο Ζeus ως οι αντιπροσωπευτικότεροι εκείνων που διατήρησαν στα ιστορικά χρόνια αρκετά από τα χθόνια γνωρίσματά τους. Υπάρχουν όμως και άλλα μέλη του πανθέου των ιστορικών χρόνων με καλιούς δεσμούς προς τον κάτω κόσμο.

Της Ήρας το παράδειγμα είναι διδαχτικό για τις δυσκολίες που συναντούσε η μεταπήδηση μιας χθόνιας θεότητας στον κύκλο των ουράνιων θεών, τους οποίους προτιμούσε η επίσημη θρησκεία στα νεώτερα χρόνια. Οι μεγάλοι μυθολογότες των υπομυκηναίων και των πρωτογεωμετρικών χρόνων, οι οποίοι είχαν υψώσει το Δία σε ανώτατο ουράνιο θεό, επέλεξαν την Ήρα ως «κουριδίτην άλοχόν» του, αν και ήταν θεά χθόνια. Οι μεταγενέστεροι ανέλαβαν μια πιο απεγνωσμένη προσπάθεια, να υψώσουν την Ήρα σε θεϊκό πρότυπο αφοσιωμένης συζύγου ή σε συμπαραστάτρια στα δίκαια κάθε γυναίκας συζύγου. Και οι δυο προσπάθειες πρόσκοψαν στο ότι τα παλιά χθόνια γνωρίσματά της θεάς δεν είχαν λησμονηθεί στα ιστορικά χρόνια: η Ήρα ήταν η μητέρα ενός τερατώδους δαιμονικού όντος, από εκείνη που μόνο συμφορές επισφύριζαν στο ανθρώπινο γένος, δηλ. του Τυφώτα ή Τυφώνα που αποτελεί δείγμα αδεινού πελώρου, από εκείνη που είχαν εναντιωθεί στο Δία (βλ. την εικ. 86). Η Ήρα είχε

1. Ο σύγχρονος του Πλουταίου Λουκιανός έβλεπε τον Τιμωνα στον ομώνυμο διηγητή του να κατηγορεί το Δία πως ούτε των ύπαιρουμένων άδικά ούτε τους άδικώντας έπισκοπεύει. Τον κατηγορεί και πως άφρασε τους κλέφτες να κόψουν χρυσούς κλοπιμαίους από την κόμη του χρυσοτέμνεντου ανθρώπου του, χωρίς να τους χωνάσει με τον κερανό που κρατεί: «ούδ' ο γυναικώδης και υπνωκώδης έκείνηρος τοίς κλοσκόμοις περιερίβριμος, έκείνηρων κερσαίων έζαν εν τή δεξιή (104 και 107).

2. Κατά τον ομηρικό ύμνο για τον Απόλλωνα, στίχ. 351 —

355, η Ήρα είχε γεννήσει τον Τυφώνα χωρίς να συνενωθεί με θνητόν άντρα ή με αθάνατο θεό και γι' αυτό ο Τυφώνας δεν έπαιζε ούτε με θεό ούτε με άνθρωπο: «ήτες ούτε θεός έκείνηκεν ούτε βροτοίσι, έκ' εκεί πάνθ' άργαλιών εν Τυφώνα, ήμω βροτοίσι», δη έκεί εκείν' έβρασε κατά κλεινά φίλα ανθρώπων. Ο ίδιος ποιητής ίσηγείται πως η Ήρα (έλλανως να συμβάλει στη διατήρηση του χθόνιου χαρακτήρα του δαιμονικού κέρου που το φρουρούσε ο δράκοντος Πύθων, ένα τέρας που αυτή, ως χθόνια θεά το ήλεγχε) έβρασε στο κλειστό του ως σύμμοτο και τον Τυφώνα, για να ασκοκώσουν μαζί τον εισβο-